

Reformy uwłaszczeniowe dóbr szlacheckich Radojewa i majątku Morasko

Złożona problematyka reform uwłaszczeniowych przeprowadzanych na ziemiach polskich w wieku XIX poruszana była kilkakrotnie w historiografii. Największe zainteresowanie wzbudzała w latach 40. i 50. zeszłego wieku, kiedy wpisywała się w problematykę marksistowskiej interpretacji dziejów¹. Zgodnie z założeniami tego nurtu władzę sprawowała ta klasa społeczna, w której rękach znajdowały się środki produkcji, a więc ziemia i narzędzia do jej uprawy. Stąd ogromne znaczenie, jakie historycy tego czasu przypisywali tematyce uwłaszczeniowej, ponieważ zgodnie z założeniami teoretycznymi w wyniku tych procesów chłopci uzyskiwali środki produkcji, a tym samym otwierała się dla nich droga do uzyskania podmiotowości politycznej².

W ostatnich latach pojawiły się także badania w duchu neomarksistowskim, zgodnie z którymi uwłaszczenie było wzięciem w opiekę przez państwo grupy uciskanej, w tym przypadku chłopów. Podkreślana była w tym wypadku rola państwa jako organizacji stanowiącej prawo i narzucającej porządek. Przewodawstwo i państwo dały zatem impuls zmuszający szlachtę i ziemiaństwo do zmian własnościowych³.

Na gruncie szczegółowym reform uwłaszczeniowych w Wielkim Księstwie Poznańskim przełomowe były prace Mariana Kniata i Witolda Jakóbczyka. Ten

1 Por. W. Jakóbczyk, *Uwłaszczenie chłopów w Wielkopolsce w XIX w.*, Warszawa 1951; K. Orzechowski, *Postępowanie uwłaszczeniowe na Górnym Śląsku*, „Przegląd Zachodni” 1952, nr 1/2; S. Śreniowski, *Uwłaszczenie chłopów w Polsce*, Warszawa 1956.

2 Na temat marksistowskiej historiografii w powojennej Polsce zob. R. Stobiecki, *Historiografia PRL. Zamiast podręcznika*, Łódź 2020, s. 29–75; tegoż, *Historiografia PRL. Ani dobra, ani mądra, ani piękna... ale skomplikowana. Studia i szkice*, Warszawa 2007, s. 96–116.

3 Por. A. Leszczyński, *Ludowa historia Polski*, Warszawa 2020; K. Pobłocki, *Chamstwo*, Wołowiec 2021.

pierwszy skupiał się na prawnohistorycznych aspektach przeprowadzenia reform gospodarczych⁴, ten drugi podnosił za to głównie kwestie gospodarcze i społeczne⁵.

Przyczyny wprowadzenia reformy uwłaszczeniowej

Na przełomie XVIII i XIX wieku wszystkie państwa europejskie, w których funkcjonowała jeszcze gospodarka pańszczyźniana, stanęły przed problemem zreformowania ustroju gospodarczego i społecznego wsi. Ówczesny system rolny stawał się coraz bardziej anachroniczny i nieprzystający do rodzącego się kapitalizmu, który przenikał także na wieś w postaci wyspecjalizowanych gospodarstw folwarcznych. Kwestia własności gruntów ornych, pańszczyzna i wolność osobista chłopów zaczęły być dostrzegane jako problem, stając się przedmiotem licznych regulacji⁶.

Warto zauważyć, że poddaństwo chłopów obejmowało trzy aspekty ograniczające ich prawa osobiste, gruntowe i sądowe. Poddaństwo osobiste chłopów w Polsce (wykształcone w pełni w okresie funkcjonowania gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej) było znacznie bardziej uciążliwe niż system gospodarki wiejskiej obowiązujący w państwach, które w epoce nowożytnej wprowadziły czynsze gruntowe. Głównym elementem poddaństwa było przywiązanie chłopów do ziemi. Poddaństwo gruntowe polegało na tym, że przeważająca część włościan w Polsce nie była nigdy pełnoprawnymi właścicielami uprawianej przez siebie ziemi. I wreszcie trzecią składową było poddaństwo sądowe, które polegało na tym, że wszyscy chłopci podlegali sądownictwu panów gruntowych, a ci rozstrzygali spory po linii swoich interesów⁷.

W niektórych ujęciach historiograficznych uważa się, że proces uwłaszczeniowy był z punktu widzenia ekonomicznego konieczny, ponieważ gospodarka oparta na pańszczyźnie przestała być efektywna. Jeszcze w XVIII wieku ponad 90 proc. ludności trudniło się rolnictwem. Sytuacja ta uległa szybkiej zmianie w XIX wieku, kiedy dynamicznie zaczął rozwijać się przemysł, a wraz z nim

4 M. Kniat, *Dzieje uwłaszczenia włościan w Wielkim Księstwie Poznańskim*, t. I, *Przebieg prac ustawodawczych do roku 1823*, Poznań 1939; t. II, Poznań 1949; W. Jakóbczyk, dz. cyt.

5 W. Jakóbczyk, dz. cyt.

6 Więcej na temat historii gospodarczej zob. m.in.: W. Kula, *Historia gospodarcza Polski w dobie powstaniowej 1864–1918*, Warszawa 1947; W. Rusiński, *Rozwój gospodarczy ziem polskich w zarysie*, Warszawa 1969; J. Rutkowski, *Historia gospodarcza Polski do 1864 r.*, Warszawa 1953. Można również spotkać opracowania dotyczące recesów dla poszczególnych regionów, powiatów czy wsi, zob. m.in.: J. Linetty, *Reforma uwłaszczeniowa we wsi Grzybowo koło Wrześni*, „Studia Lednickie” 2020, t. XIX; K. Orzechowski, *Uwagi o przebiegu i rezultatach uwłaszczenia w powiecie kozielskim na Górnym Śląsku*, „Przegląd Zachodni” 1952; P. Pampuch, *Zarys historii chłopów górnośląskich*, „Strażnica Zachodnia” 1928, t. VII.

7 W. Jakóbczyk, dz. cyt., s. 17 i n.

1. Fragment karty Posener Kreises z Atlasu Obwodu Rejencji Poznańskiej, 1836 r.,
ze zb. PAN Biblioteki Kórnickiej (dalej: PAN BK)

sfera handlu i usług. Miasta stawały się atrakcyjniejsze z powodu lepszych płac w przemyśle, handlu i usługach, a także z powodu wyższego komfortu życia w mieście. Nie bez znaczenia było także przeludnienie w znacznej części obszarów wiejskich, powodujące duże rozdrobnienie gospodarstw i brak środków utrzymania dla bezrolnej części chłopów, zmuszające ich do poszukiwania zajęcia poza rolnictwem⁸. Rozwijające się w XIX wieku miasta stopniowo wchłaniały podmiejskie wioski i folwarki, sfera związana z produkcją żywności, której zaczynało brakować, gwałtownie się kurczyła. Z tych powodów reformy uwłaszczeniowe na ziemiach polskich po kilkusetletniej tradycji bazującej na modelu pańszczyźnianym były niezbędne dla zbudowania gospodarki wiejskiej wchodzącej w erę industrializacji.

Reforma uwłaszczeniowa w zaborze pruskim

Porównując przebieg wprowadzania reformy uwłaszczeniowej w zaborze pruskim, austriackim i rosyjskim, trzeba powiedzieć, że najbardziej rozciągnięta w czasie okazała się reforma uwłaszczeniowa w Prusach, której celem było stopniowe uwłaszczenie chłopów za odszkodowaniem, z zapewnieniem przewagi ekonomicznej i politycznej ziemiaństwa, tak by zmiany jak najmniej uderzały w podstawy gospodarki państwa.

Pierwszy akt dotyczący zniesienia pańszczyzny w pruskich dobrach królewskich został wydany w 1799 roku. Co kilka lat ogłaszane były nowe rozporządzenia

⁸ A. Leszczyński, dz. cyt., s. 347.

dotyczące pańszczyzny. Ustawa z 1811 roku była szczególnie ważna, gdyż pozwalała chłopom nabywać ziemię. Ograniczono tę możliwość już w 1816 roku.

W rozkazy gabinetowym królewskim z 3 maja 1815 roku uspokajano szlachtę, że jej prawo własności zostanie uszanowane, ale ludność włościańska musi pozostać osobiście wolna i gospodarować na gruntach w charakterze użytkowników, które to grunty miały być powierzone jej przez właścicieli majątków, w zamian za świadczenia w robociznie, w naturaliach lub w gotówce⁹.

Kiedy w 1816 roku król pruski Fryderyk Wilhelm III zapowiedział uregulowanie spraw związanych z własnością i pańszczyzną, właściciele ziemscy w Księstwie Poznańskim oczekiwali zmian ustroju rolnego z obawą, nie wiedząc, w jaki sposób będzie przebiegać. Rozwój kapitalizmu był powolniejszy i słabszy niż w innych prowincjach pruskich. Ziemianie widzieli w reformie głównie utratę robocizny przymusowej i nie wyobrażali sobie prowadzenia gospodarki folwarcznej bez pomocy pańszczyzny. Ponadto uważali, że są właścicielami całej ziemi, w tym także chłopskiej, a regulacja stosunków własnościowych jawiła się im jako próba odebrania im tego, co prawnie było ich własnością¹⁰. W oczach obrońców pańszczyzny stanowiła ona wymianę równorzędnych zobowiązań: pan roztaczał nad chłopem opiekę, jeśli trzeba było, karał, ale także wspierał w czasach zawieruch dziejowych. W zamian chłop zobowiązany był do posłuszeństwa i szacunku należnego głowie rodziny¹¹.

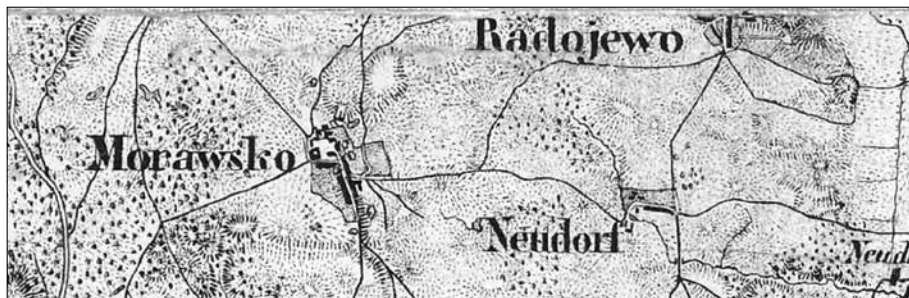
Dlatego też sprzeciw właścicieli ziemskich w Poznańskim wobec zamierzeń rządu pruskiego był powszechny i stanowczy. Próbowano różnych sposobów, m.in. rugowania chłopów, przez co rząd pruski w 1819 roku zmuszony był do wydania zakazu usuwania chłopów, ale dominia nie liczyły się z tym i dalej ich wywłaszczały. W przewidywaniu utraty pańszczyzny zwiększono jednak troskę o komorników, co zaostrzyło antagonizmy społeczne wśród ludności wiejskiej. Chłopi zagrożeni rugami coraz śmielej występowali przeciwko dworom i odmawiali pańszczyzny, a wśród powiększającej się szybko grupy komorników rosły niepokoje. Reformy pruskie uwzględniające tylko zamożniejszych chłopów, a odmawiające praw komornikom pogłębiały przedziały społeczne pomiędzy obu warstwami ludności wiejskiej. Wszystkie te czynniki osłabiły wydajność pracy w folwarkach w Poznańskim właśnie w tym czasie, kiedy koniunktura gospodarcza była bardzo korzystna¹².

9 W. Jakóbczyk, dz. cyt., s. 25.

10 S. Śreniowski, dz. cyt., s. 120 i n.

11 A. Leszczyński, dz. cyt., s. 259.

12 S. Śreniowski, dz. cyt., s. 120 i n.

2. Fragment mapy Posen, Aufgenommen vom Kgl. Preuss. Generalstab, po 1856 r.,
ze zb. Biblioteki Narodowej

W 1821 roku ukazała się kolejna ustawa uwłaszczeniowa, w której uzasadnieniu można znaleźć następujące argumenty jej wprowadzenia: „Nie tylko dlatego, aby stosunki osadników wiejskich, chłopskie gospodarstwa dzierżących uwolnić od więzów tamujących postępy uprawy rolniczej, lecz także dla podniesienia tejeż w ogólności, regulamin względem ablucji (okupu) robocizn naturalnych i pieniężnych pretacji z gruntów ma mieć moc prawa i być do skutku przywiedzionym”¹³. Odkupić je mogli posiadający gospodarstwa bądź na własność, bądź czynszownicy, bądź wieczysci dzierżawcy. Wspomniana regulacja polegała na zamianie pańszczyzn na rentę lub na wykupieniu jej przez oddanie części gruntu. Dla obu stron, czyli dla dziedzica i gospodarzy, była zwykle korzystna. W przypadku małych gospodarstw można było zmienić je na działki komornicze, z prawem do dziedziczenia¹⁴.

Kolejna regulacja z 1823 roku dla chłopów, traktowanych jako czasowi dzierżawcy ziem pańskich, otwierała możliwość kupienia lepszego prawa do ziemi (czyli posiadania dziedzicznego), a dla chłopów mających już prawa dziedziczne oznaczała możliwość wykupienia się od pańszczyzny (czyli zamiany jej na rentę). Wszystkim włościanom dawała ponadto możliwość wykupienia się od wszelkich rodzajów świadczeń dla dworu. Niestety wysokość wykupu była z reguły niewspółmierna z dochodami gospodarstw po regulacji i bez pomocy kredytowej trudna do zrealizowania¹⁵.

13 *Ordnung wegen Ablösung der Dienste Natural- und Geldleistungen von Grundstücken, welche eigentümlich, zu Erbzinnt oder Erbpachtsrecht besessen warden vom 7. Juni 1821* [Regulamin względem ablucji robocizn, naturalnych i pieniężnych pretacji z gruntów, z prawem własności, wieczystego czynszu lub wieczystej dzierżawy posiadanych, z 7 VI 1821], „Gesetz Sammlung für die Königlichen Preussischen Staaten” 1821, nr 7, poz. 651. We wszystkich cytatach zastosowano współczesne zasady ortografii i interpunkcji.

14 S. Śreniowski, dz. cyt., s. 138.

15 Tamże, s. 131.

Nowy edykt z 1836 roku przyniósł kolejne zmiany. Przede wszystkim zmniejszył grupę gospodarstw mogących skorzystać z regulacji. Mogły do niej przystąpić duże gospodarstwa, które odrabiały pańszczyznę sprzężajem¹⁶ w parę koni lub wołów (a nie jednym zwierzęciem), względnie posiadały co najmniej 25 mórg magdeburskich (czyli ponad 6 ha) roli¹⁷.

Ostatnim ważnym dokumentem była ustawa z 1857 roku. Nakazywała ona, aby wszystkie nieuregulowane dotychczas stosunki chłopskie uprawnieni wnieśli do 31 grudnia 1858 roku. Od tego momentu wszystkie stosunki pańszczyźniane prawnie ustały¹⁸.

Kalendarium uwłaszczenia chłopów w państwie pruskim¹⁹

1799 – możliwość zamiany pańszczyzny na czynsz w dobrach królewskich,

1807 – likwidacja poddaństwa, pozwolenie na włączenie do folwarków gospodarstw opuszczonych, możliwość tworzenia większych gospodarstw chłopskich przez łączenie kilku mniejszych, zniesienie służby we dworze (edykt z 9 X 1807 r.²⁰),

1808 – uwłaszczenie chłopów w domenach państwowych. Ich powinności zamieniono na renty pieniężne,

1811 – umożliwienie chłopom nabywania ziemi, uwłaszczenie na podstawie dobrowolnych umów lub z urzędu, za odszkodowaniem dla dziedzica w ziemi i spłatą renty, zniesienie serwitutów i zwolnienie chłopów z pańszczyzny (tzw. edykt regulacyjny z 14 IX 1811 r.²¹),

1816 – ograniczenie reformy z 1811 roku, rezygnacja z uwłaszczenia z urzędu, dozwoleń zawierania umów dobrowolnych tylko przez chłopów, których gospodarstwa spełniały określone warunki (deklaracja z 29 V 1816 r.²²),

16 Sprzężaj – zwierzęta pociągowe (woły, konie, osły) wykorzystywane m.in. w rolnictwie.

17 S. Śreniowski, dz. cyt., s. 138.

18 W. Jakóbczyk, dz. cyt., s. 25.

19 Opracowanie własne na podstawie W. Jakóbczyk, dz. cyt., s. 23–39; M. Kniat, dz. cyt., s. 8–26; A. Korobowicz, W. Witkowski, *Historia ustroju i prawa polskiego (1772–1918)*, Warszawa 2012, s. 20; S. Śreniowski, dz. cyt., s. 134–152.

20 *Edikt den erleichterten Besitz und den freien Gebrauch des Grund-Eigenthums, sowie die persönlichen Verhältnisse der Land-Bewohner betreffend, vom 9ten Oktober 1807*, ghdi.ghi-dc.org/ [dostęp: 1 II 2022].

21 *Edikt die Regulirung der gutsherrlichen und bäuerlichen Verhältnisse betreffend, vom 14 September 1811*, „Gesetz Sammlung für die Königlichen Preussischen Staaten“ 1811, nr 21, poz. 52.

22 *Deklaration des Edikts vom 14 September 1811, wegen Regulierung der gutsherrlichen und bäuerlichen Verhältnisse, vom 29 Mai 1816*, „Gesetz Sammlung für die Königlichen Preussischen Staaten“ 1816, nr 11, poz. 359.

1821 – odkup powinności służebnych, danin i opłat z możliwością zamiany na roczną rentę albo jednorazową wpłatę w wysokości 25 rent rocznych (ustawa relucyjna²³ z 7 VI 1821 r.²⁴),

1823 – nadanie na własność gospodarstw rolnych pod pewnymi warunkami na podstawie dobrowolnej umowy i z odszkodowaniem w ziemi, gotówce lub naturze (ustawa z 8 IV 1823 r.²⁵),

1836 – zmniejszenie grupy gospodarstw mogących skorzystać z regulacji (deklaracja z 10 VII 1836 r.²⁶),

1850 – rozszerzenie zakresu gospodarstw chłopskich podlegających uwłaszczeniu i odkupowi powinności,

1857 – zniesienie nową ustawą nieuregulowanych do tej pory stosunków chłopskich (tzw. ustawa prekluzyjna z 16 III 1857 r.²⁷),

1865 – zakończenie procesu uwłaszczenia i regulacji, odkupu i separacji.

*Recesy jako źródła do badania procesu uwłaszczenia chłopów
w państwie pruskim i jego elementy składowe*

Podstawą źródłową szczegółowych badań nad procesem uwłaszczenia chłopów w państwie pruskim są rękopiśmienne dokumenty zwane recesami²⁸. Są to umowy regulacyjno-separacyjne sporządzane najczęściej według jednolitego schematu, spisywane zazwyczaj w dwóch językach – niemieckim i polskim.

23 Relucja – odkupienie przez właściciela posiadłości oddanej wierzycielom, por. M. Arct, *Słownik ilustrowany języka polskiego*, Warszawa 1916.

24 *Gemeinheitstheilung-Ordnung, vom 7ten Juni 1821* [Regulamin podziału wspólności, z 7 VI 1821], „Gesetz Sammlung für die Königlichen Preussischen Staaten” 1821, nr 7, poz. 650; *Ordnung...*, dz. cyt.

25 *Gesetz wegen Regulirung der gutsherrlichen und bäuerlichen Verhältnisse im Grossherzogthum Posen, den mit Westpreussen wieder vereinigten Districten, dem Kulm- und Michelauschen Kreisse und in dem Langebiet der Stadt Thorn vom 8ten April 1823* [Prawo względem regulowania stosunków dziedziców i włościan w Wielkim Księstwie Poznańskim, w ziemi do Prus Zachodnich przywróconej, w powiecie chełmińsko-michałowskim i w obwodzie miasta Torunia z 8 IV 1823], „Gesetz Sammlung für die Königlichen Preussischen Staaten” 1823, nr 8, poz. 796.

26 *Deklaration und Abänderung des Gesetzes vom 8. April 1823 über die Regulirung der gutsherrlichen und bäuerlichen Verhältnisse im Grossherzogthum Posen und in den mit der Provinz Preussen wieder vereinigten Districten, dem Kulm- und Michelauschen Kreisse und dem Langebiete der Stadt Thorn* [Deklaracja i zmienienie ustawy z 8 IV 1823 dotyczącej się regulowania stosunków dziedziców i włościan w Wielkim Księstwie Poznańskim i w połączonych znowu z Prowincją Pruską dystryktach: powiecie chełmińsko-michałowskim i w obwodzie miasta Torunia z 10 VII 1836], „Gesetz Sammlung für die Königlichen Preussischen Staaten” 1836, nr 13, poz. 1727.

27 *Gesetz betreffend die Präklusion von Ansprüchen auf Regulirung der gutsherrlichen und bäuerlichen Verhältnisse Behufs der Eigenthums Verleihung vom 16. März 1857* [Ustawa dotycząca się prekluzji pretensji o regulowanie dominialnych i chłopskich stosunków celem nadania własności z 16 III 1857], *Gesetz-Sammlung für die Königlichen Preussischen Staaten*, 1857, nr 19, poz. 4650.

28 Reces (łac. recessus) – dokument stwierdzający przekazanie prawa własności.

W pierwszej części recesu podawano miejsce zawarcia aktu, personalia właściciela miejscowości, której dotyczył reces (niekiedy można znaleźć datę kupna majątku) lub status wsi (np. wieczysta dzierżawa), opis budynków znajdujących się w danej wsi (np. folwark, kościół, karczma) oraz spis gospodarstw podlegających uwłaszczeniu. Często podawano, jakie obciążenia względem dominium mieli włościanie objęci recesem, z czego wspólnie korzystali (np. drogi, pastwiska, studnie, prawo zbierania chrustu, wybierania gliny lub torfu). W dalszych paragrafach zapisywano kolejne punkty umowy, czyli:

- uwolnienie od danin i pańszczyzny,
- ustalenie wysokości czynszu dla dworu i fiskusa,
- ewentualne dalsze prace na rzecz dworu (np. prace w czasie żniw, zwózka płodów z pól),
- na podstawie jakiej mapy zostały wymierzone grunty,
- wymieniano gospodarzy, których objął reces, a jeśli przed przygotowaniem umowy zmarli, również ich spadkobierców. W przypadku małoletnich wskazywano ich opiekunów,
- uzgadniano sprawę dróg, korzystania z pastwisk, wyrobisk należących do dworu.

Najważniejszą częścią układu był akapit, w którym wyliczano powierzchnię każdego uwłaszczonego gospodarstwa z podziałem na: ogrody, rolę, łąki, nieużytki, podwórza i grunty pod zabudowę (w zależności od recesu składowe te mogły się różnić) oraz sumę całej „posiadłości”. Jednostką miary była morga magdeburska i pręty²⁹. Powierzchnia gruntów uwłaszczanych gospodarstw w danej osadzie zasadniczo była podobna, ale wielkości gospodarstw w różnych majątkach były zróżnicowane (np. dla podpoznańskich wsi Sobiesierne to średnio 35 mórg, dla Skórzewa 60 mórg, dla Plewisk 140 mórg).

Niekiedy w recesie zapisano wysokość daniny dla kościoła parafialnego, a także informacje o uposażeniu organisty, sołtysa, karczmarza oraz szkoły i nauczyciela.

Bardzo często do pierwotnego układu regulacyjno-separacyjnego dołączano kolejne dokumenty, które precyzowały wcześniejsze zapisy, uzgadniając sporne kwestie między dworem a włościanami, uzupełniając informacje o uwłaszczonych gospodarzach (np. podając ich spadkobierców). Dokumenty takie spisywane były jeszcze w latach 60. XIX wieku.

29 W recesie jednostką miary powierzchni była morga magdeburska (tzw. mała morga pruska), równa 0,2553 ha (2553,21 m kw.), którą wprowadzono w 1817 r., oraz pręt równy 14,18 m kw., źródło: I. Ilnatowicz, A. Biernat, *Vademecum do badań nad historią XIX i XX wieku*, Warszawa 2003, tab. 21, s. 46.

3. Fragment mapy Karte des Deutschen Reiches – Generalstabskarte, ok. 1893 r.,
ze zb. igrek.amzp.pl

Uwłaszczenie włościan w dobrach Radojewa

Niemieccy i polscy właściciele wsi na przestrzeni wieków

Radojewo, obecnie leżące w granicach administracyjnych Poznania, ma średniowieczną metrykę, choć badania archeologiczne wykazują, że teren ten był zamieszkiwany w odleglejszych czasach. W końcu lat 80. XIX wieku w jednym ze słowników znalazła się informacja, że w lasach koło Radojewa znaleziono cmentarzysko z popielnicami i przedmiotami z brązu, a na północ od tej dawnej wsi „stoi na wzgórzu odwieczny dąb, u którego stóp leżały kamienie kołem z promieniami wypełnionymi drobnymi kamyczkami”³⁰.

Początkowo Radojewo stanowiło własność księżęcą. 26 kwietnia 1252 roku książęta Przemysł I i Bolesław Pobożny nadali zakonowi cysterek, na ręce Gertrudy, opatki z Trzebnicy, wieś Owińska nad Wartą wraz z Bolechowem, Radujewem (dziś Radojewo), Marszowicami i Wierzenicą oraz z dziesięcinami z tych wsi³¹.

Dzieje samego klasztoru nie są rozpoznane z uwagi na szczupłość informacji zawartych w źródłach, ale wiadomo, że zamieszkiwało w nim ok. 20–30 mniszek i nowicjuszek, a przy klasztorze istniała szkoła gospodarcza dla dziewcząt z rodzin szlacheckich i mieszczańskich. Około 1793 roku do dóbr klasztornych należały: Barlinek, Biedrusko, Bolechówko, Bolechowo,

30 E. Callier, *Radojewo* [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, pod red. B. Chlebowskiego, W. Walewskiego, t. IX, Warszawa 1888, s. 391–392.

31 T. Jurek, *Radujewo* [w:] *Słownik historyczno-geograficzny ziem polskich w średniowieczu*, t. VIII, Wielkopolska – województwo poznańskie, cz. IV, z. 1, Wrocław 2001, s. 18–19; *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. IX, Warszawa 1888, s. 391; *Majątki wielkopolskie*, t. VIII, *Miasto Poznań*, pod red. J. Skuratowicza, Szreniawa 2004, s. 92 i n.

Chłudowo, Czerwona Góra, Miękowo, Mściszewo, Owińska, Radojewo, Skorzęcin, Trzaskowo i Wierzonka³².

Ważną datą w historii Radojewa był rok 1797, kiedy wieś w wyniku działań rządu pruskiego została odebrana owińskim cysterkom i przekazana berlińskiemu kupcowi, Sigmundowi Ottonowi von Treskowowi, a klasztor został skasowany³³. Od tego czasu aż do 1945 roku miejscowość pozostawała w rękach rodziny von Tresków. W pierwszej połowie XIX wieku należały do nich również: Bolechowo, Chłudowo, Knyszyn, Owińska, Radojewo, Tworkowo oraz Wierzonka³⁴.

W 1828 roku w Radojewie mieszkało 87 osób³⁵, w 1846 roku było 250 mieszkańców w 26 dymach³⁶, w 1888 roku w 24 dymach (13 liczyło dominium, 11 wieś) żyło 281 mieszkańców³⁷.

Reces dóbr szlacheckich Radojewa

Reces dla wsi Radojewo przechowywany jest w Archiwum Państwowym w Poznaniu, w zespole Starostwo Powiatowe Poznań-Wschód (niem. *Landratsamt Posen-Ost*). W poszycie znajdują się dwie umowy – pierwsza z 1833 roku, zawarta z dziewięcioma gospodarzami, druga z 1837 roku, zawarta z córką nieżyjącego, dziesiątego gospodarza, uprawnioną do jej zawarcia³⁸.

32 Szerzej zob.: H. Likowski, *Początki klasztoru cysterek w Owińskach 1242-1250*, Poznań 1924; K. Ratajczak, *Proces fundacyjny klasztoru cysterek w Owińskach i zarys jego średniowiecznych dziejów*, Poznań 2004; *Cysterki w dziejach i kulturze ziem polskich, dawnej Rzeczypospolitej i Europy Środkowej: materiały z siódmej Międzynarodowej Konferencji Cystersologów odbytej z okazji 800. rocznicy fundacji opactwa cysterek w Trzebnicy, Trzebnica, 18-21 września 2002 r.*, pod red. A.M. Wyrwy, A. Kielbasy, J. Swastka, Poznań 2004; *Monastica Polonorum: fontes et studia*, t. I, pod red. A.M. Wyrwy, R. Witkowskiego, Warszawa 2009.

33 Kasaty zakonów i klasztorów na ziemiach polskich systematycznie przeprowadzane w latach 1773-1900 przez władze świeckie były początkowo powodowane względami ideologicznymi i ekonomicznymi. W zaborze pruskim nabrały charakteru politycznego, antykościelnego oraz antypolskiego. W wyniku tych działań życie zakonne w zaborze pruskim zostało całkowicie zlikwidowane, skasowano 120 klasztorów męskich (100 proc.) i 66 żeńskich (74,1 proc.), źródło: encyklopedia.pwn.pl [dostęp: 18 II 2022], Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu (dalej: AAP), Owińska – Klasztor cysterek, Majątek zniesionego klasztoru, sygn. OA V 028; AAP, Owińska – klasztor cysterek 1798-1852, sygn. KA 9035; AAP, Owińska – klasztor cysterek 1823-1859, sygn. KA 9036, Archiwum Państwowe w Poznaniu (dalej w skrócie: APP, Południowopruska Kamera Wojenna i Domen w Poznaniu, Die Angelegenheiten des Klosters Owinske 1794-1805, sygn. 117.

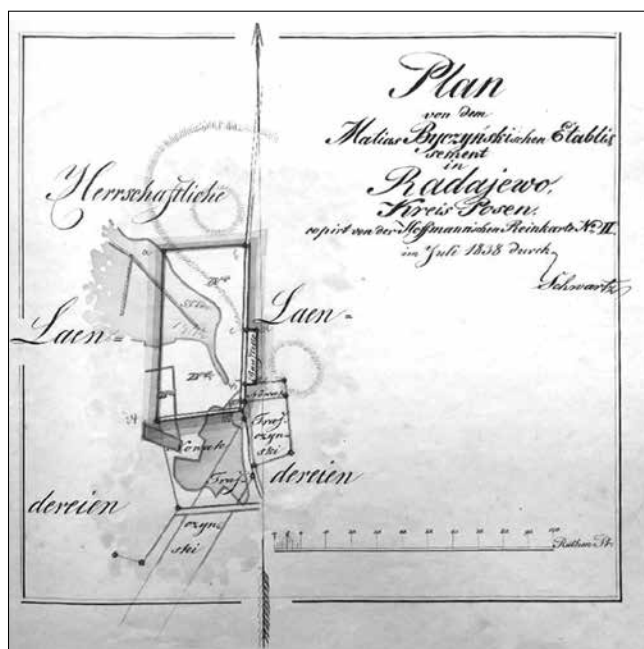
34 L. Plater, *Opisanie jeograficzno-historyczno-statystyczne województwa poznańskiego*, Paryż 1841.

35 AAP, Konsystorz i Kuria Arcybiskupia, sygn. KA 8851.

36 J.N. Bobrowicz, *Opisanie historyczno-statystyczne Wielkiego Księztwa Poznańskiego*, Lipsk 1846, s. 343.

37 E. Callier, *Radojewo* [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, pod red. B. Chlebowskiego, W. Walewskiego, t. IX, Warszawa 1888, s. 392.

38 APP, Starostwo Powiatowe Poznań-Wschód, sygn. recesy 106.

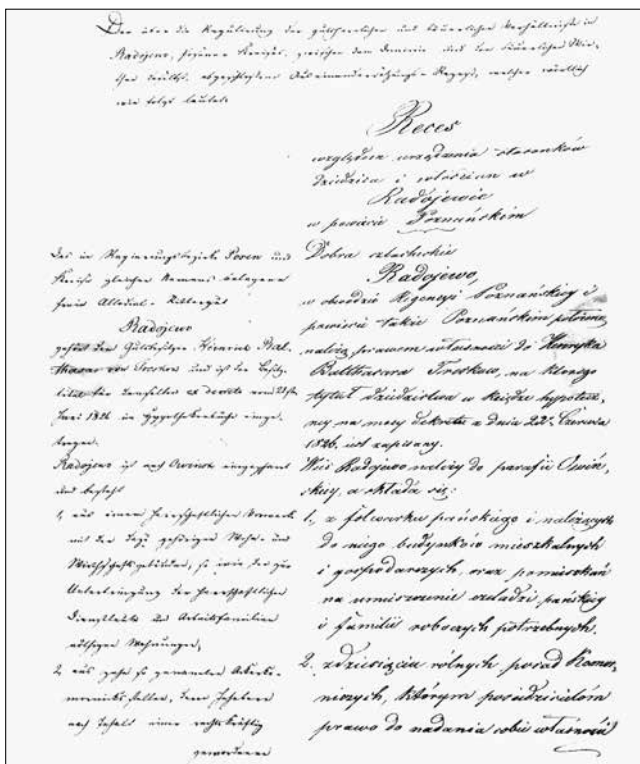

4. Fragment podziału gruntów z 1838 r. dla dóbr szlacheckich Radojewo, ze zb. Archiwum Państwowego w Poznaniu (dalej: APP)

Pierwsza umowa regulacyjna została sporządzona 2 czerwca 1833 roku. Jest to dokument spisany w języku niemieckim i polskim, liczący 19 zapisanych stron, zawarty między Heinrichem Balthasarem von Treskowem, właścicielem dóbr szlacheckich Radojewo, należących do parafii Owińska. W dokumencie wymienionych jest dziesięciu gospodarzy, którzy byli obecni przy ogłaszaniu ustawy z 8 kwietnia 1823 roku, a byli to: Andrzej Klimczak, Maciej Walkowiak, Maciej Jastrzębski, Wawrzyn Kujawa, Wojciech Klimczak, Sebastian Bączak, Wojciech Trawczyński, Jakub Nowak, Michał Kaprzyński³⁹ oraz Szymon Drewniak.

W momencie sporządzania umowy czterech gospodarzy już nie żyło, prawo własności przeszło na wyznaczonych potomków: Jana Walkowiaka, pełnoletniego syna Macieja (zm. 1830), Jana Drewniaka, pełnoletniego syna Szymona (zm. 1828), Antoniego Nowaka, małoletniego syna Jakuba (zm. 1831), który miał wyznaczonego opiekuna Andrzeja Klimczaka, a jego posadę dzierżyć miała, do osiągnięcia pełnoletności syna, matka Katarzyna z Klimczaków Nowakowa.

39 W części niemieckiej wymieniony jako „Kaprzewski”, w części polskiej pierwszy raz jako „Koprzyński”, a dalej jako „Koprzewski”. Na potrzeby opracowania została przyjęta forma: „Koprzewski”.

5. Fragment pierwszej karty recesu dla dóbr szlacheckich Radojewo, ze zb. APP

Heinrich Balthasar von Treskow zakwestionował prawa do nabycia własności dzieciom Michała Kaprzewskiego (zm. 1828), „albowiem ani powinności chłopskich nie wykonywali, a spór w tej mierze zachodzący będzie w osobnym procesie działany”. Ostatecznie do umowy regulacyjnej przystąpiło dziewięciu z dziesięciu gospodarzy.

Reces zawiera 12 paragrafów, wśród których znalazły się zapisy dotyczące nadania własności ziemi (par. 1), zobowiązań finansowych gospodarzy (par. 2), wykonania regulacji i zobowiązań dotyczących robocizny (par. 3), zobowiązań dziedzica względem gospodarzy (par. 4), podatków i opłat (par. 5), danin duchownych (par. 6), szkoły (par. 7), wynagrodzenia sołtysa (par. 8), ciężarów gminnych (par. 9), dodatkowych praw (par. 10), innych postanowień (par. 11), postanowień końcowych (par. 12).

W efekcie uwłaszczenia nowi gospodarze otrzymali: Andrzej Klimczak 11 mórg i 60 prętów⁴⁰, Jan Walkowiak 11 mórg i 177 prętów, Maciej Jastrzębski

40 Por. przyp. 26.

12 mórg i 129 prętów, Wawrzyn Kujawa 12 mórg i 11 prętów, Wojciech Klimczak 11 mórg i 145 prętów, Sebastian Bączak 13 mórg i 61 prętów, Wojciech Trawczyński 14 mórg i 88 prętów, Antoni Nowak 13 mórg i 177 prętów, Jan Drewniak 11 mórg i 172 pręty.

Każdy z uwłaszczonych gospodarzy zobowiązany był do renty rocznej na rzecz dziedzica wynoszącej 8 talarów i 4 srebrne grosze, która miała być płacona do św. Marcina (11 listopada) każdego roku i „za złożeniem dwudziestopięciokrotności skupna ulega”.

Zamiast renty każdy z dziewięciu chłopów był zobowiązany od św. Wojciecha (23 kwietnia) 1835 roku odrabiać rocznie robocizny ręczne:

- od 1 maja aż do końca września, przez 24 tygodnie, co tydzień po dwa [dni – przyp. J.L.],
- od końca września do 1 maja, przez 28 tygodni, co tydzień po jednym dniu mężczyzną,
- czyli rocznie po 76 dni męskich. Z dniem św. Wojciecha 1835 roku powinność ta bez wszystkiego ustaje, a w miejsce jej wstępuje czynsz pieniężny [o którym mowa powyżej – przyp. J.L.], który po raz pierwszy na św. Marcin 1835 w ilości półrocznej 4 talarów i 2 srebrników, a na św. Marcina każdego następującego roku zawsze w całkowitej ilości 8 talarów i 4 srebrnych groszy dziedzicowi Radojewa uiszczany być powinien⁴¹.

Ponadto dokument regulował zobowiązania dziedzica wobec konkretnych gospodarzy w Radojewie. Najczęściej polegały one na konieczności dostarczenia budulca (drewna budynkowego, cegły) do remontu gospodarstw (stodoły) bądź budowy obiektów gospodarczych (chlewu), sfinansowania remontu konkretnych elementów budynków mieszkalnych (komina) albo całych budynków. Ci gospodarze, którzy mieli się odbudować, mogli korzystać ze wspólnej studni we wsi. Gdyby jednak była dla nich zbyt odległa, dziedzic zobowiązał się przekazać drewno na wybudowanie nowej. Piasek i glina znajdowały się na gruntach własnych włościan i stamtąd w razie potrzeby mogły być przez nich pobierane⁴².

Dodatkowe prawa, jak prawo poławiania, rybołówstwa, mlewa⁴³ i propinacji, nie były przedmiotami tej regulacji i „zachodzący w tym względzie dotąd

41 APP, Starostwo Powiatowe Poznań-Wschód, sygn. recesy 106.

42 Tamże.

43 Mlewo – 1) zboże przeznaczone do przemiału oraz będące w trakcie mielenia; produkt mielenia; 2) przestarzałe: mielenie, przemiał zboża, por. *Słownik języka polskiego*, pod red. W. Doroszewskiego, Warszawa 1958–1969, edycja elektroniczna – sjp.pwn.pl/doroszewski/mlewo;5452219.html [dostęp: 15 I 2022].

stosunek prawny zatrzymuje się i po wykonaniu regulacji bez żadnej zmiany⁴⁴. Jednocześnie włościanie zrzekli się raz na zawsze praw służących im aż do momentu ogłoszenia regulacji, czyli „zapomożek, pomocy do budowli, drzewa i wszelkich innych powinności dziedzica Radojewa”⁴⁵.

W dokumencie zapisane zostały również kwestie finansowe, dzięki którym można dowiedzieć się, jak wysokie podatki płacił dotychczas Heinrich Balthasar von Treskow, a ile mieli płacić nowi właściciele gospodarstw:

Z podatków gruntowych królewskich uiszczał dotąd dziedzic Radojewa rocznie podatku 24 procentu 40 talarów, 9 srebrnych groszy i 10 fenigów. Z tych dziewięciu gospodarzy przyjęło od czasu wykonania regulacji w ogóle 1 talar i 24 srebrne grosze, a każdy z nich po 6 srebrnych groszy, pozostaje zatem na dziedzica do opłaty 38 talarów, 15 srebrnych groszy i 9 fenigów, które to ilości w ratach w tej mierze wyznaczonych rocznie do właściwej kasy królewskiej oddane być winny⁴⁶.

Kominne⁴⁷ od każdego z gospodarzy miało wynosić rocznie 1 talar, 22 srebrne grosze, 6 fenigów.

W recesie znalazła się też informacja, że w Radojewie nie było wówczas szkoły. Wieś należała do okręgu szkolnego w Owińskach i tam też uczęszczały na naukę dzieci z Radojewa.

W obrębie nowych gospodarstw włościańskich ustanowiono uposażenie dla urzędu sołtysa, który za sprawowanie obowiązków miał wyznaczone 2 morgi i 60 prętów.

Wykonanie regulacji i separacji odbyło się w dniu św. Wojciecha 1830 roku.

Drugi reces został sporządzony 17 lipca 1837 roku między dziedzicem Radojewa Heinrichem Balthasarem von Treskowem a Jadwigą z Koprzewskich Wycińską, córką Michała (zm. 1828). Dokument ten – podobnie jak poprzedni – sporządzono w językach niemieckim i polskim, również składał się z 12 tak samo skonstruowanych paragrafów. Spadkobierczyni Michała Koprzewskiego zrzekła się na rzecz dziedzica 10 mórg i 158 prętów, które należały do jej ojca, a w zamian otrzymała 13 mórg i 23 pręty wraz z chałupą,

44 APP, Starostwo Powiatowe Poznań-Wschód, sygn. recesy 106.

45 Tamże.

46 Tamże.

47 Inaczej podymne – podatek pobierany od każdego domu mieszkalnego.

stodołą i stajnią. Wycińska tak jak i pozostali mogła korzystać ze studni wiejskiej lub też zbudować w swojej zagrodzie osobną. Diedzic zobowiązał się dostarczyć drewno przeznaczone na ten cel. Gospodyni miała odstąpić stare grunty do lata 1837 roku, a nowe objąć na wiosnę tegoż samego roku.

Tak samo jak dziewięciu gospodarzy objętych wcześniejszym recesem Jadwiga Wycińska zobowiązana była do uiszczania renty rocznej wynoszącej 8 talarów i 4 srebrne grosze. Natomiast przez trzy kolejne lata, licząc od św. Wojciecha 1836 roku do św. Wojciecha 1839 roku, zamiast płacenia renty miała świadczyć pracę na rzecz dziedzica według następującego porządku: od 1 maja do końca września, przez 24 tygodnie, dwa dni w tygodniu, a od końca września do 1 maja, przez 28 tygodni, po jednym dniu jednej męskiej robocizny, czyli razem 76 dni ręcznych robót męskich na rok. Czynnosc pański po raz pierwszy powinien być wyliczony na św. Marcina 1839 roku. Podatek gruntowy, płatny od św. Wojciecha 1836 roku, miał wynosić 6 srebrnych groszy, a podymne 1 talar, 22 srebrne grosze i 6 fenigów⁴⁸.

Zupełna własność gospodarstwa miała przejść na Wycińską z chwilą potwierdzenia recesu. Regulacja została wykonana w dniu św. Wojciecha 1836 roku i „od owego czasu wszystkie dawniejsze obopólne prawa i powinności dworu i Wycińskiej na wieczne ustały czasy”⁴⁹.

Uwłaszczenie włościan w majątku Morasko

Właściciele majątku Morasko

Morasko (dawniej Morawsko) to miejscowość wzmiankowana już w II połowie XIV wieku⁵⁰. Od 1987 roku leży w granicach Poznania. W swej historii wieś miała wielu właścicieli, była dzielona na części, a każda z nich należała do innej osoby. Na początku XV wieku była własnością małżeństwa Jeżów, Wawrzyńca i Fronki, oraz Jana z Głuszyny, kanonika, i jego brata Wojciecha z Glinna, którzy mieli w Morasku działki. W XV wieku jako współwłaściciele wymieniani są kolejno: synowie Wojciecha z Glinna (Stanisław, Jan i Mikołaj), Jan i Piotr ze Słoplanowa, Bartłomiej Chomęcki oraz Anna i Małgorzata z Moraska, Jan i Wojciech z Moraska (wnukowie Wojciecha z Glinna), wdowa po Bartoszu Chomęckim, Katarzyna, oraz Jan, Szymon i Marcin Morawscy,

48 APP, Starostwo Powiatowe Poznań-Wschód, sygn. recesy 106.

49 Tamże.

50 *Słownik historyczno-geograficzny ziem polskich w średniowieczu*, edycja elektroniczna, słownik. ihpan.edu.pl/search.php?id=20755&q=Morasko&d=0&t=0 [dostęp: 19 II 2022]; Teki Dworzaczka, edycja elektroniczna, teki.bkpan.poznan.pl/index_regesty.html [dostęp: 19 II 2022].

6. Fragment mapy *Mappa Specialis Continens Limites inter Regna Poloniae et Prussiae a Marchia Nova usque ad Vistulam*, 1787 r., wyd. 1790 r., ze zb. PAN BK

Jerzy Zyh Morawski. W XVI wieku wieś była w rękach Andrzeja, Jana, Jakuba Morawskich, następnie Marcina Lipnickiego, Jana Naramowskiego i Jadwigi Dąbrowskiej, potem Jana Rosnowskiego i Jana Morawskiego, Piotra i Mikołaja Morawskich, Baltazara Nowowiejskiego i jego synów Rafała i Marcina. Wnuk Baltazara sprzedał Morasko Stanisławowi Leśniewskiemu w 1628 roku. W 1673 roku właścicielem był starosta nakielski Jan Proski, po nim Krzysztof Unrug i Franciszek Miaskowski. Na początku XVIII wieku synowie Franciszka Miaskowskiego sprzedali dobra Morasko Wojciechowi Korwin Bieńkowskiemu. W rękach tej rodziny majątek pozostawał przez kilka lat. W 1822 roku właścicielem majątku był cukiernik z Poznania Franciszek Douchy. W skład dóbr moraskich wchodziły Glinno i Glinienko. Franciszek Douchy był także dziedzicem majątku w Murowanej Goślinie, jednakże w żadnym z nich nie mieszkał. Po jego śmierci w 1849 roku dwór w Morasku objął jego syn Konstantyn. Wiemy, że mieszkał tutaj przez wiele lat, gdyż w Morasku przyszły na świat jego dzieci. W 1881 roku dobra należały do Gustawa von Treskowa, a na początku XX wieku do Banku Ziemskiego w Berlinie, następnie kupiła go Pruska Królewska Komisja Kolonizacyjna i przeprowadziła parcelację. W 1913 roku właścicielem okrojonego majątku

był Adam Gries⁵¹. Po II wojnie światowej, podobnie jak inne większe majątki, i ten rozparcelowano.

Wsie Glinno i Glinienko (Glinno Małe) notowane były już w XV wieku⁵². Podobnie jak większość wsi szlacheckich Glinno było podzielone na części, miało wielu właścicieli i często było przedmiotem sprzedaży. W XV wieku właścicielami wsi byli potomkowie Wojciecha z Glinna oraz m.in. Otuscy, Dziembowscy, Smoszewscy, w XVI wieku nadal Otuscy, Włostowscy, Przeclawscy, w XVII – Mieszkowscy, Wołoszynowscy oraz Kierscy (aż do 1726 r.). W XVIII wieku jako właściciele występują jeszcze Dziembowscy i Bieńkowscy⁵³. W latach 20. XIX wieku Glinno i Glinienko należały do Franciszka Douchy'ego, który oddawał je w dzierżawę⁵⁴.

W 1828 roku w Morasku mieszkały 102 osoby komunikujące⁵⁵, w Glinnie 85, w folwarku Glinienko 24⁵⁶. W 1846 roku, czyli w okresie uwłaszczenia, majątek Morasko zamieszkiwało 236 osób (20 dymów), Glinno 127 (13 dymów), Glinienko 92 (12 dymów)⁵⁷.

Reces uwłaszczeniowy majątku Morasko

Układ regulacyjno-separacyjny został sporządzony w 1831 roku dla trzech wsi – Moraska, Glinna i Glinienka, czyli majątności Morasko – a podpisany w Morasku w 1833 roku. Reces przechowywany jest w Archiwum Państwowym w Poznaniu, zespół Starostwo Powiatowe Poznań-Wschód (niem. Landratsamt Posen-Ost)⁵⁸. W poszycie znajduje się pięć dokumentów: pierwszy (z 1831 r., podpisany w 1833 r.) to *Reces w przedmiocie urządzenia stosunków dziedzica i włościan w dobrach Morasku, Glinnie, Glinienku oraz przesiedlenia gospodarzy do Glinienka*, drugi (z 1833 r.) informuje o ustanowieniu opiekuna dla małoletnich sukcesorów gospodarzy, którzy zmarli, a objęci byli uwłaszczeniem, oraz doprecyzowuje paragrafy 16 i 18 z wcześniejszej umowy

51 *Słownik historyczno-geograficzny ziem polskich w średniowieczu*, dz. cyt.; J. Goszczyńska, *Majątki wielkopolskie*, t. VII, *Miasto Poznań*, Szreniawa 2004, s. 61–63.

52 *Słownik historyczno-geograficzny ziem polskich w średniowieczu*, dz. cyt.; Teki Dworzaczka, dz. cyt.

53 Teki Dworzaczka, dz. cyt.

54 „...należący do majątności Morawskiej folwark Glinno, są od S. Jana 1833 do wydzierżawienia. Bliższą wiadomość udzieli podpisany, mieszkający w Rynku Nr. 68 w Poznaniu. F. Douchy”, „Gazeta Wielkiego Księstwa Poznańskiego” 1833, nr 134, 12 VI, s. 760.

55 Osoba komunikująca – przystępująca do spowiedzi i komunii podczas mszy. Spisy komunikujących wykonywano w okresie Wielkiej Nocy.

56 AAP, Konsystorz i Kuria Arcybiskupia, sygn. KA 8956.

57 *Opisanie historyczno-statystyczne Wielkiego Księstwa Poznańskiego*, oprac. L. Plater, Lipsk 1846, s. 343.

58 APP, Starostwo Powiatowe Poznań-Wschód, sygn. recesy 25.

regulacyjnej, trzeci (z 1833 r.) odnotowuje zgon jednego z gospodarzy, czwarty (z 1833 r.) ustanawia opiekuna dla nieletniego oraz piąty (z tego samego roku) zawiera umowę sprzedaży gospodarstwa Chryzostoma (Christiana) Kassyi Michałowi Jezierskiemu.

Umowa regulacyjna między dziedzicem Franciszkiem Douchym a gospodarzami, sporządzona 11 kwietnia 1831 roku przez Królewską Komisję Specjalną w powiecie poznańskim, została podpisana przez strony 17 sierpnia 1833 roku w Morasku oraz 30 stycznia 1836 roku w Poznaniu przez Majchra Sewerczaka.

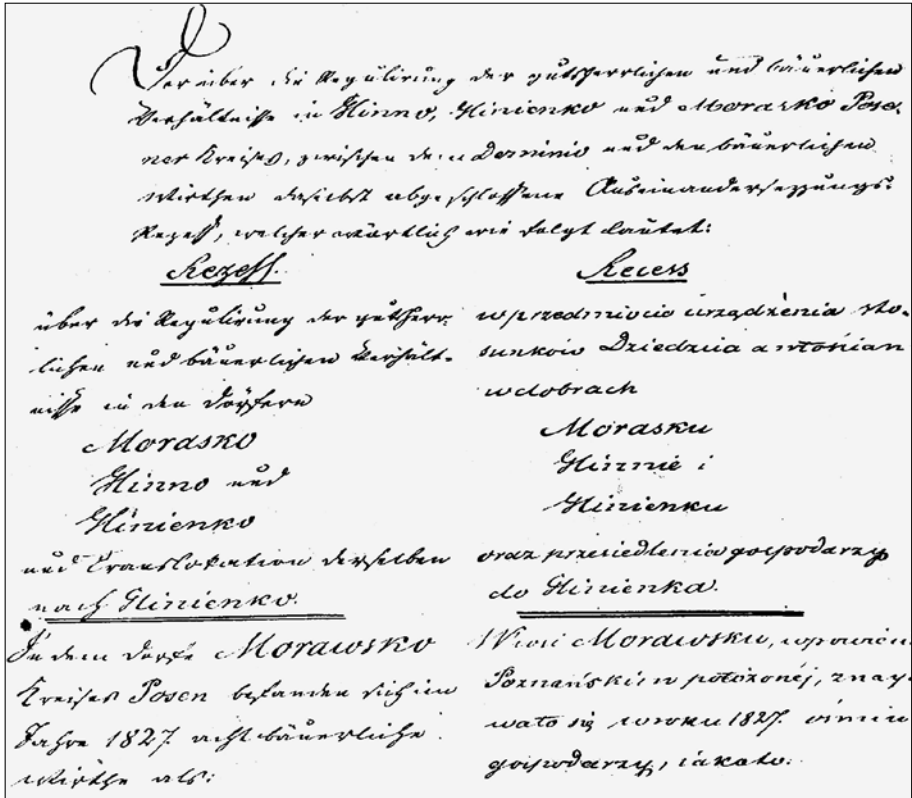
W czasie ogłoszenia rozkazu gabinetowego z 6 maja 1819 roku w Morasku było osiem gospodarstw objętych uwłaszczeniem, w Glinnie trzy i w Glinienku dwa. W Glinienku było także gospodarstwo karczmarskie.

Reces opierał się na mapie i „rejestrze rozmiarowym”, które w 1821 roku sporządził geometra Kuhn, a sprawdził, „zrewidował i sprostował” geometra Borowski. Mapa recesowa się nie zachowała.

Jak podano w recesie, w roku 1827 we wsi Morasko znajdowało się ośmiu gospodarzy objętych uwłaszczeniem (Jan Springer – sołtys, Wojciech Słomiński, Andrzej Słomiński, Wojciech Lunowski, Andrzej Sieg, Marcin Słomiński, Jan Knychała, Tomasz Nowaczyk), w Glinnie trzech (Walenty Knychała, Krystian Kassya, Bartłomiej Przybył), a w Glinienku dwóch (Sebastian Kędziora, okupnik, kupił gospodarstwo 26 IX 1796 r., i Jakub Wojciechowski, właściciel zaciężny), którzy wnieśli do Królewskiej Komisji Generalnej Wielkiego Księstwa Poznańskiego o „urządzenie stosunków swoich względem dziedzica” i zniesienie pańszczyzny.

Andrzej Sieg zrzekł się prawa do regulacji i jego gospodarstwo zostało rozdzielone między dziewięciu pozostałych gospodarzy z Moraska i Glinna. W późniejszym terminie do recesu dołączył karczmarz Andrzej Kuszewski, jednak z czasem zrezygnował.

W czasie przygotowywania układu kilku właścicieli zmarło, a uwłaszczeniu podlegali ich spadkobiercy, których „dziedzic dóbr na właścicieli obrał”: po Wojciechu Słomińskim (ur. ok. 1796, zm. 1831) jego małoletnia córka Elżbieta (ur. 1810), którą reprezentował opiekun Jan Springer, po Andrzeju Słomińskim (zm. 1828) małoletni syn Maciej (ur. 1813), którego także reprezentował opiekun Jan Springer, po Marcynie Słomińskim (zm. 1828) małoletni Szymon (ur. 1808), którego reprezentował Mikołaj Słomiński, po Janie Knychale (ur. ok. 1773, zm. 1831) pełnoletni Wojciech (ur. ok. 1806), po Tomaszu Nowaczyku (ur. 1781, zm. 1828) pełnoletnia Agnieszka, która swoje gospodarstwo sprzedała szwagrowi Melchiorowi Bączkowskiemu (ur. ok. 1793).

7. Fragment pierwszej karty recesu dla majątku Morasko, ze zb. APP

Tak więc w roku 1831 gospodarzami objętymi recesem, którzy otrzymali posiadłości w postaci ziemi ornej, łąk, nieużytków, ziemi pod budynki (par. 3), byli: Jan Springer, gospodarstwo nr 8, 60 mórg i 29 prętów, małaletnia Elżbieta Słomińska, nr 2, 60 mórg i 41 prętów, małaletni Maciej Słomiński, nr 9, 60 mórg i 63 pręty, Wojciech Lunowski, nr 1, 60 mórg i 57 prętów, małaletni Szymon Słomiński, nr 10, 60 mórg i 39 prętów, Wojciech Knychaća, nr 4, 60 mórg i 31 prętów, Melchior Bączkowski, nr 3, 60 mórg i 33 pręty⁵⁹, Walenty Knychaća, nr 7, 60 mórg i 29 prętów, Krystian Kassya, w jego miejsce w 1833 roku wszedł Michał Jezierski⁶⁰, nr 6, 60 mórg i 35 prętów, Bartłomiej

59 Z drugiego dokumentu poszytu, spisane 17 VIII 1833 r., dowiadujemy się, że Melchior Bączkowski nie stawiał się na sprawę, gdyż jako borowy mieszkał w Murowanej Goślinie, a swoje gospodarstwo w Glinienku „zaarendował”, czyli oddał w dzierżawę.

60 Umowa sprzedaży gospodarstwa Chryzostoma (w recesie zwanym Chrystianem) Kassyi Michałowi Jezierskiemu za 150 talarów została sporządzona 22 III 1833 r. Jest to ostatni dokument w poszycie.

Przybył, nr 5, 60 mórg i 36 prętów. Sebastian Kędziora z Glinienka uwolnił się od dotychczasowej pańszczyzny, zatrzymał posiadane budynki, a za grunt, który został rozmierzony na innych gospodarzy, nadano mu nową posiadłość obejmującą 74 morgi i 171 prętów (par. 3)⁶¹. Z kolei Jakub Wojciechowski z Glinienka⁶² zatrzymał dotychczasowe budynki, uwolniony został od pańszczyzny i otrzymał 65 mórg i 48 prętów (par. 4).

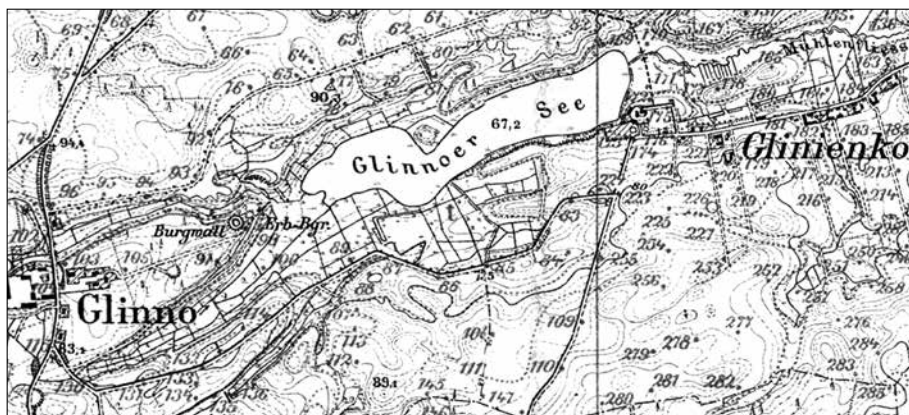
Pośród przesiedlonych gospodarzy 10 zrzekło się wszystkich budynków, ogrodów, ról, łąk i pastwisk, „bądź to przez nich samych, bądź to przez spadkobierców w Morasku i Glinnie posiadanych”, a „dziedzic dóbr takowymi jako własnością swoją według upodobania swego rozporządzać będzie” (par. 1). Nie mieli już prawa do zbierania drewna na opał, korzystania z pastwisk i „wszelkich innych zapomożek” od dziedzica. Łącznie w dwóch wsiach było to ponad 823 morgi ziemi, którą Douchy miał prawo połączyć z gruntami folwarcznymi. Jednocześnie gospodarze zostali uwolnieni od pańszczyzny i danin (par. 2).

Dziedzic dóbr, chcąc powiększyć folwark w Morasku, translokował 10 włości do Glinienka, co łączyło się z zapewnieniem im mieszkania oraz budynków gospodarczych. Regulacja stanowiła, że Douchy nada Wojciechowi Lunowskiemu i Elżbiecie Słomińskiej budynki folwarczne w Glinienku, tak aby każdy z nich był właścicielem budynku mieszkalnego, stodoły i stajni. Pozostałym ośmiu gospodarzom na własny koszt „wystawi dziedzic dla każdego budynek mieszkalny i stajnię”, a obowiązkiem przyszłych właścicieli będzie zwózka niezbędnych materiałów. Podano dokładne wymiary budynków (dom mieszkalny, stajnia i stodoła). Wzorem mających powstać zabudowań były budynki „z Winiar do Sołacza przemienione i tamże nowo wybudowane” (par. 2).

Za nadanie własności, „wyrównanie” za pańszczyznę i opłaty urzędowe gospodarze mieli zapłacić dziedzicowi po 13 talarów i 15 srebrnych groszy każdy. Roczny czynsz za nadaną własność wynosił dla każdego gospodarza 2 talary i 15 srebrnych groszy oraz podymne od każdego komina w wysokości 2 talarów 25 srebrnych groszy i 6 fenigów. Ustalono także warunki w okresie przejściowym, czyli do momentu postawienia zabudowań w Glinienku (par. 8, 10, 15). Wszystkie trzy wsie należały do parafii w Chojnicy. W umowie regulacyjnej podano, że „duchowieństwu w Chojnicy oddają dwaj gospodarze

61 W recesie jednostką miary powierzchni była morga magdeburgska (mała morga pruska), równa 0,2553 ha (2553, 21 m kw.) oraz pręt równy 14,18 m kw., encyklopedia.pwn.pl/haslo/miary-pruskie-i-niemieckie;3940381.html [dostęp: 20 II 2022].

62 Z trzeciego dokumentu, sporządzonego 30 IX 1833 r., dowiadujemy się, że Jakub Wojciechowski zmarł trzy tygodnie wcześniej, wdowa po Jakubie, Regina Wojciechowska z d. Lunowska, zeznała, że spadkobiercami są: córka Marianna 18 l. (ur. 1815), Petronela 15 l. (ur. 1818) i syn Stanisław 12 l. (ur. 1821).

8. Fragment mapy agronomicznej Topographische Karte (Meßtischblatt),
ark. Owińska, 1898 r., ze zb. igrek.amzp.pl

Kędzierski i Wojciechowski, od dawna w Glinienku osiadli, każdy dwa wiertle żyta i dwa wiertle owsa na miarę pruską, a przesiedleni gospodarze „z Mora-ska i Glinna nie mają obowiązku oddawania takowej daniny” (par. 11).

Interesujące są zapisy dotyczące szkoły, sołtysa i mostów. W dokumencie podano, że wszystkie trzy wsie należały do szkoły w Suchym Lesie. Dziedzic zobowiązał się „wystawić” szkołę w Morasku, do której dzieci z Glinienka będą uczęszczać, i nada szkole 6 mórg ziemi trzeciej klasy (par. 12). W Glinienku wyznaczono dla „urzędu sołeckiego” 9 mórg ziemi. Grunt ten należał do wszystkich 12 gospodarzy, ale uprawiany miał być bezpłatnie przez „każ-dego czasowego sołtysa”. Parcelę dawniej przeznaczoną pod karczmę zatrzy-mał właściciel dóbr (par. 6, 7, 13).

Do dziedzica należało ustanowienie nowego sołtysa w Morasku (dotych-czasowy Jan Springer został przeniesiony do Glinienka), który sprawowałby opiekę nad wsią Glinno, i nadanie mu 6 mórg ziemi. W recesie rozstrzygnięto także sprawę mostów: „że zaś w Glinienku dwa mosty drewniane się znaj-dują⁶³, przeto dziedzic wyda raz na zawsze potrzebne drzewo na nowe tako-wego wystawienie, gospodarze zaś wszyscy budować i utrzymywać go mają w przyszłości sami” (par. 14).

Reces zakładał, że na św. Wojciecha 1832 roku (23 kwietnia) rozpocznie się cała regulacja. Sześciu gospodarzy, którzy obejmą już nowe gospodar-stwa, samodzielnie zasieje oziminę. Natomiast dziedzic zobowiązał się, że role

63 Glinienko leży nieopodal Jeziora Glinnowieckiego nad Potokiem Chojnickim, dawniej zwa-nym Młyńskim Potokiem (Mühlenfliss). Zapewne chodzi o mosty na Młyńskim Potoku.

Elżbiety Słomińskiej, Macieja Słomińskiego, Wojciecha Lunowskiego, Szymona Słomińskiego, Wojciecha Knychały i Melchiora Bączkowskiego uprawion i zasieje na nich ozime żyto⁶⁴. Ponadto odda małoletniemu Maciejowi Słomińskiemu inwentarz, który „matce jego odebrany jako to dwa konie, dwa woły i wóz okowany, w takim stanie in natura oddać, w jakim go odebrał”. Douchy obowiązał się także ukończyć stawianie budynków mieszkalnych najpóźniej na św. Wojciecha 1833 roku dla Jana Springera, Krystiana Kassy, Walentego Knychały i Bartłomieja Przybyłaka. Do tego czasu mieli oni mieszkać w dotychczasowych gospodarstwach. Uzgodniono także, że gospodarzom wolno będzie wziąć ze sobą młode drzewka owocowe z oddawanych ogrodów i przesadzić je do nowych (par. 16).

Polowanie, „prawo patronatu i propinacji, rybołówstwo w jeziorze do pola wsi Glinienka dotykającym a z Glinnem połączonem pozostaje się dziedzicowi” (par. 18). W drugim dokumencie poszytu spisany 17 sierpnia 1833 roku doprecyzowano ten paragraf recesu, że nie tylko rybołówstwo jest zastrzeżone dla dziedzica, ale także używanie trzciny z jeziora oraz na granicy między Glinnem a Glinienkiem.

*

Przedstawione recesy dla Radojewa, Moraska, Glinna i Glinienka są przyczynkiem do badań nad historią tych miejscowości i panujących w nich w początku XIX wieku stosunków własnościowych. W dokumentach zostali wymienieni właściciele dóbr oraz włościanie i ich potomkowie objęci regulacją. Poznaliśmy wielkość pierwszych gospodarstw, uposażenie dla przyszłych szkół oraz sołtysów. Dzięki analizie układu regulacyjno-separacyjnego dla Moraska, Glinna i Glinienka wiemy, że Franciszek Douchy, aby poszerzyć folwark w Morasku, przeniósł 10 gospodarzy do Glinienka, a gospodarze z Radojewa mimo wprowadzenia regulacji byli obciążeni pracami na rzecz dworu jeszcze przez kilka lat. Nie zachowały się mapy recesowe, które pozwoliłyby na analizę układu wsi, rozmieszczenia poszczególnych gospodarstw, układu dróg i granic pól w pierwszej połowie XIX wieku. Dalsze badania stosunków własnościowych opisywanych wsi umożliwi analiza ksiąg wieczystych. ©

64 W kolejnym dokumencie, spisany 17 VIII 1833 r. w Poznaniu, doprecyzowano zapis w par. 16 recesu – dziedzic nie miał wysiewać roli, ale jedynie wydać nasiona, co uczynił.